

Stora Rytterne kyrkoruin

Restaureringsåtgärder 2008

Antikvarisk kontroll

RAÄ 51
Lundby 4:1
Rytterne socken
Västmanland

Helén Sjökvist

Stora Rytterne kyrkoruin

Restaureringsåtgärder 2008

Antikvarisk kontroll

RAÄ 51
Lundby 4:1
Rytterne socken
Västmanland

Helén Sjökvist

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2009

Omslagsfoto: Fogrensning på norra långhusväggen. Foto: Helén Sjökvist.

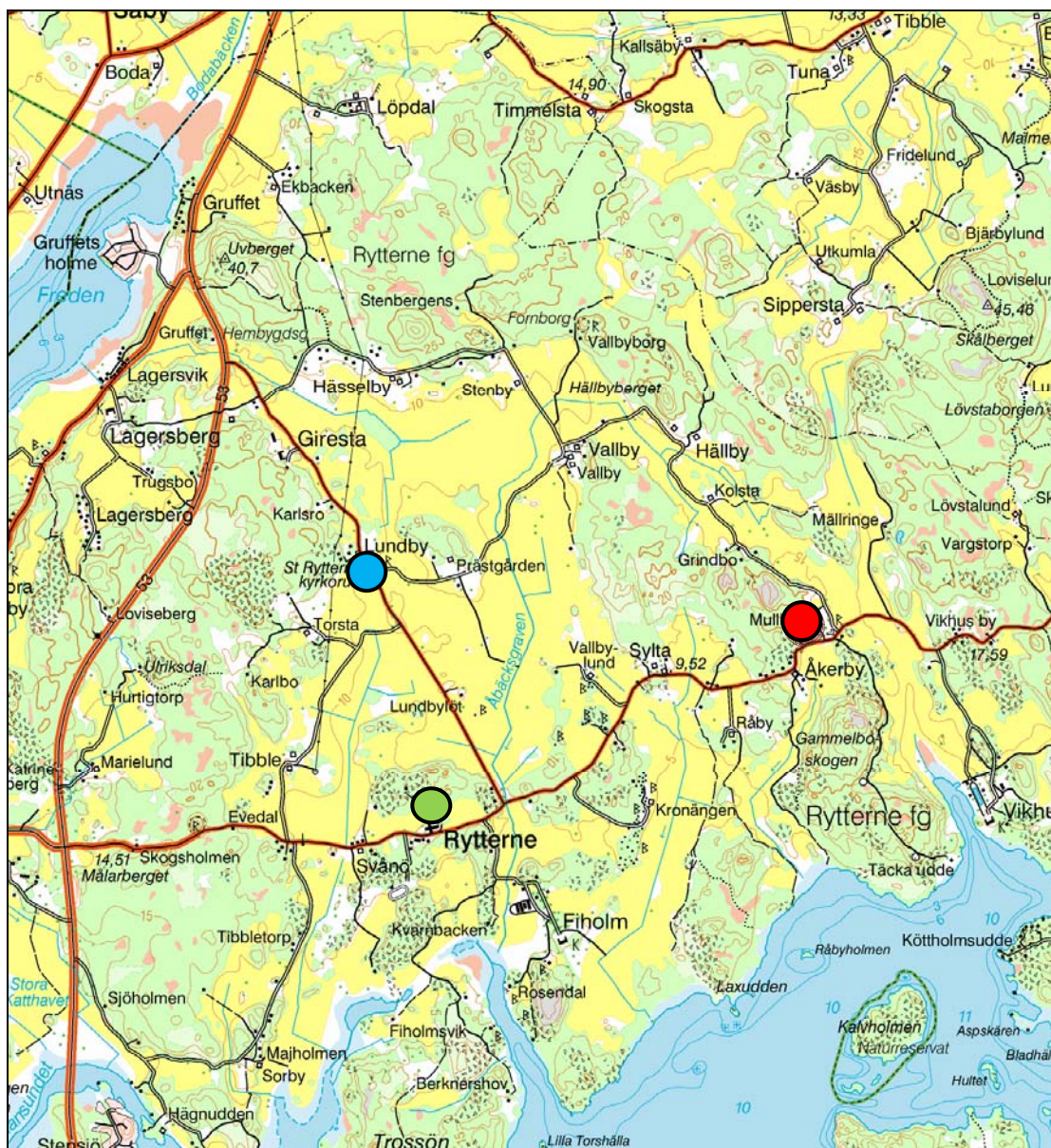
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN: 978-91-86255-32-9

Tryck: Just Nu, Västerås 2009.

Innehållsförteckning

Inledning.....	5
Bakgrund	5
Stora Rytterne kyrka	5
Restaureringen 1937 – 38	6
Tidigare använt bruk	9
Målsättning och metod	10
Genomförande	10
Åtgärder.....	10
Bruk.....	11
Norra långhusväggen.....	11
Västra gaveln.....	16
Tornet	21
Avtäckning av murarna	21
Sedum	21
Referenser.....	23
Kart- och arkivmaterial	23
Otryckta källor.....	23
Litteratur.....	23
Tekniska och administrativa uppgifter	23

Figur 1. Den blå cirkeln markerar Stora Rytterne kyrkoruin och den röda cirkeln markerar Lilla Rytterne kyrkoruin. Vid den gröna cirkeln ligger Rytterne församlings nuvarande kyrka. Utdrag ur Gröna kartan. Skala 1:50 000.

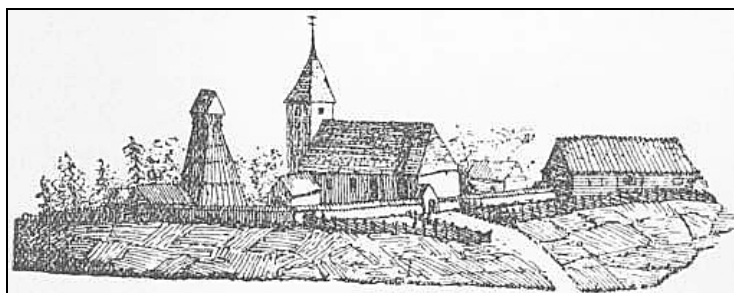
Inledning

Under 2008 har arbetet med restaureringen av Stora Rytterne kyrkoruin fortskridit som en fortsättning på 2006 års restaureringsarbeten. Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen anlätades av länsstyrelsen som antikvarisk kontrollant.

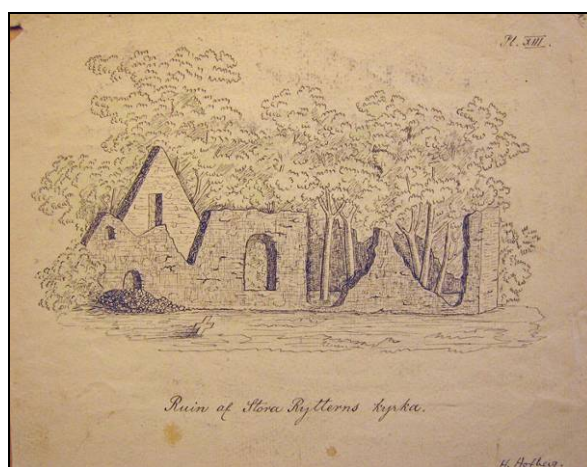
Bakgrund

Stora Rytterne kyrka

Kyrkan i Stora Rytterne uppfördes troligen under 1200-talet men någon exakt datering av kyrkan är inte gjord.¹ Den ursprungliga kyrkan bestod endast av långhusets västliga parti och tornet. Koret var avsmalnande och troligen rakslutet. Kyrkan byggdes till mot öster, troligen redan i slutet av 1200-talet eller vid 1300-talets början. Möjligen tillkom sakristian vid samma tid. I slutet av 1400-talet tillkom vapenhuset mot söder och valv slogs över kyrkorummet. År 1737 uppfördes den nu befintliga tresidiga koravslutningen för att stötta valven och murarna, vilka drabbats av omfattande sprickbildning. Trots detta fortsatte kyrkans valv att spricka och 1780 fick man tillstånd att uppföra en ny kyrka som skulle vara gemensam för Stora och Lilla Rytterne socknar. Bygget kom emellertid inte igång förrän in på 1800-talet och först 1818 stod den nya kyrkan klar. I samband med byggnationen användes även en del sten från den gamla kyrkan.

Figur 2. Stora Rytterne kyrka avbildad i Graus Beskrifning öfver Västmanland 1754.

Figur 3. Stora Rytterne kyrkoruin avbildad av Hofberg under senare delen av 1800-talet.

---

¹ Bonnier 2002.

Figur 4-5. Några av de fynd från 1938 års restaurering och utgrävning av kyrkoruinen som förvaras på Västmanlands läns museum. Foto: Västmanlands läns museum.

Restaureringen 1937 – 38

En mycket omfattande restaurering av kyrkoruinen genomfördes åren 1937 – 38. Som arbetskraft använde man sig bl.a. av värnpliktiga civilarbetare under ledning av Lars-Göran Kindström. Arbetet dokumenterades väl i den rapport som upprättades över arbetet. Ett flertal fotografier förvaras i Västmanlands läns museums arkiv.

Vid restaureringsarbetets påbörjande 1937 var stora delar av murarna nedrasade. Rasmassorna i samverkan med tät vegetation gjorde att de bevarade murarna var delvis dolda.² Skalmurarna hade delvis rasat så att endast murkärnan var kvar. Enligt Kindströms egen rapport till Riksantikvarieämbetet från 1939 var ruinen innan arbetets påbörjande täckt av en tät vegetation samt rasmassor. Det var så pass illa att ”...endast kyrkans västgavel, långhusets nord- och sydvägg i dess västra delar samt korgaveln ha rest sig till en mera betydande höjd.”

Långhusets norra vägg åtgärdades till en längd av 21 meter från väster räknat. Muren var till stora delar bevarad till sin ursprungliga takfotshöjd och nedrasade partier kompletterades därför upp till denna höjd. Även södra väggen behandlades på samma sätt. Korets tresidiga avslutning var i särskilt dåligt skick och det kvarstående murverket bestod i princip av lösa stenar. Man drog därför järnband inne i murarna vilka gjöts fast i betongklackar inne i muren

Västgavelns skalmur hade till stora delar rasat och endast murkärnan kvarstod. Valvbågen på den västra sidan rekonstruerades. På den västra sidan återuppfördes den raserade skalmuren från valvbågen upp till samma höjd som den kvarstående murkärnan. Murkrönet utfördes med en oregelbunden avtrappning. Även på gavelns östra sida kompletterades muren för att skydda murkärnan genom att krönet höjdes två skift. Fönsteröppningen i västgaveln fick på västra sidan en rekonstruerad omfattning med räta sidor lika östra sidan.

Tornets murar doldes till stora delar av rasmassor. Tornets västra mur visade sig vara i särskilt dåligt skick och skalmuren revs ned till en höjd av tre meter. I samband med bortschaktningen av rasmassor påträffades ett stenklott som kom att muras in tornets

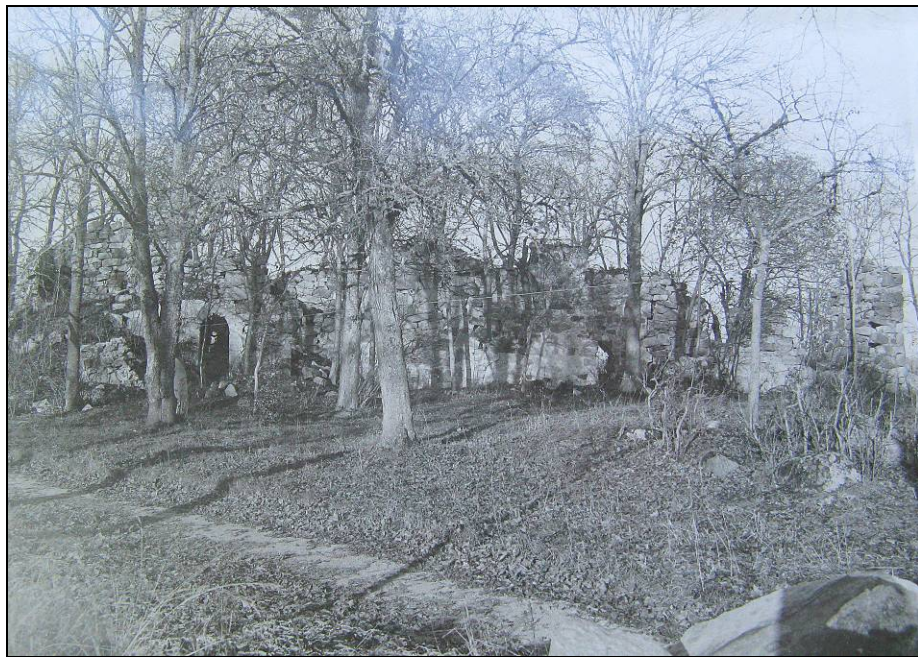
² Kindström

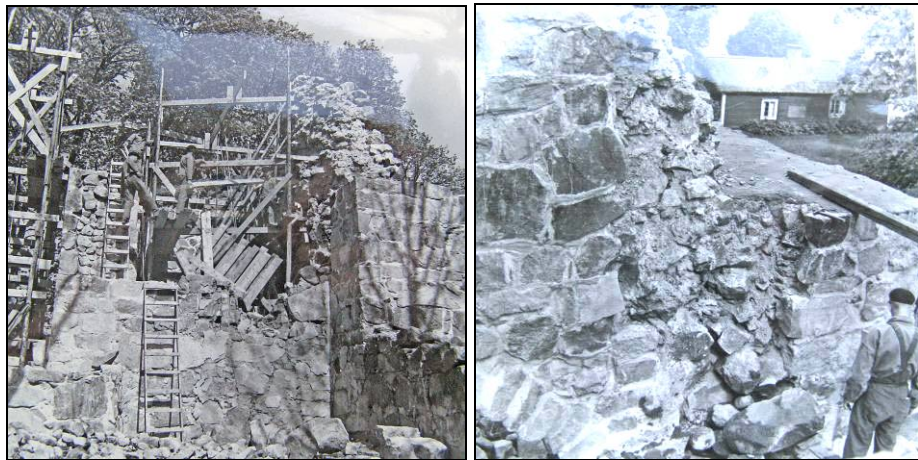
västra mur. I samband med detta togs även den igensatta västra ingången upp och det uppdagades att tröskelstenen bestod av en runsten.

Strävpelarna vid tornets nordvästra och sydvästra hörn påträffades i samband med schaktningarna och konserverades. Tornets sydvägg hade till stora delar rasat in mot västgaveln och krävde ett omfattande återställningsarbete, särskilt med avtrappningen mot gaveln. Den nedre delen av sydväggen byggdes på medan avtrappningen högre upp lades inne i själva gaveln. Fönstret mot söder i tornet fanns bevarat upp till nio skifts höjd vilket blev vägledande för rekonstruktionen. De sluttande fönsternischerna belades med släta kalkbruksplassor då spår av liknande hade återfunnits.

I sakristieportalen rekonstruerades en tegelomfattning efter spår efter en förutvarande. Även södersidans fönsteromfattning rekonstruerades delvis. Även där fanns spår av en portal som man utgick ifrån vid rekonstruktionen.

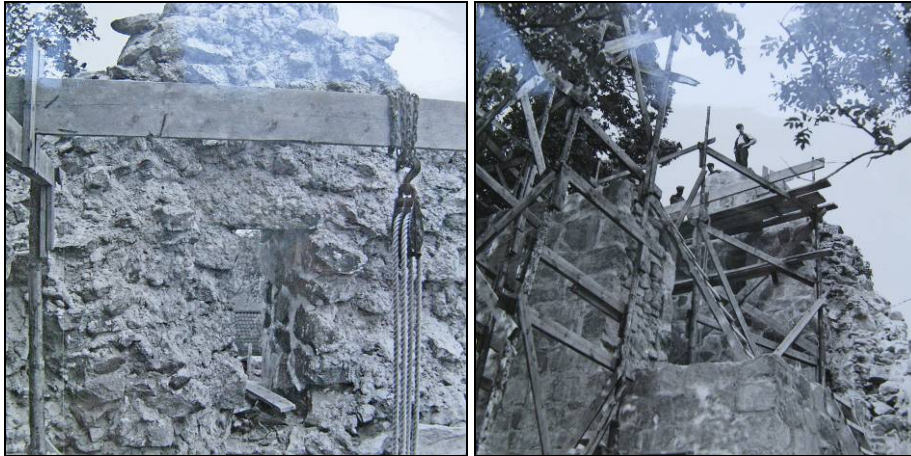

Figur 6. Stora Rytterne kyrkoruin sedd från söder i samband med restaureringen 1937 – 38. Foto: VLM arkiv.

Figur 7. Arbetet med tornet under 1937 – 38 års renovering. Foto: VLM arkiv.

Figur 8. Partiet till höger om valvbågen sett från väster. Foto: VLM arkiv.

Figur 9. På vissa ställen var det bara murkärnan som återstod av gavelröset. Här ser man öppningen i muren. Foto: VLM arkiv.

Figur 10. Arbetet med tornet omfattade stora rekonstruktionsarbeten. Foto: VLM arkiv.

Figur 11. Västra gaveln sedd från nordväst under rekonstruktionsarbetet. Foto: VLM arkiv.

Figur 12. Återuppyggnad av tornet Foto: VLM arkiv.

Figur 13. I tornets hörn finns upplagsstenar för bjälklaget. I det nordöstra och det nordvästra hörnet fanns dessa kvar vid restaureringen 1938-39. I det sydvästra hörnet lades en till i samband med restaureringsarbetet 1937. I det sydöstra utelämnades detta moment.

Figur 14. Tornets västra ingång som före restaureringen 1938-39 var igensatt men som i samband med arbetet åter togs upp.

Tidigare använt bruk

Sedan tidigare finns en mängd olika typer av bruk använt i kyrkans väggar. Dels finns i viss utsträckning det ursprungliga kalkbruket bevarat inne i murkärnan. Detta innehåller en relativt stor andel lera, samt även inslag av kol från kalkbränningen. I samband med renoveringen 1937-38 användes såväl betong som kalkcement och kalkbruk. Till bruket som anbringades exempelvis krönen tillsattes enligt skriftliga uppgifter även så kallad Ofalin, vilket är en sorts vattenglasprodukt. I vissa fall tycks man ha använt sig av betong för att stärka upp murkärnan, exempelvis i västsidan av långhusets västra gavel.

För färgens skull användes ett relativt cementsvagt bruk till fogningen på 1930-talet. Vid senare restaureringar har man använt sig av såväl vit cement som rent kalkbruk.

Restaureringsbruket från 1930-talets renoveringar har skadats av det täckande hårdare ofalinbruket. Tanken med att tillsätta ofalin till bruket var just att göra detta betydligt hårdare. Där sprickor har uppstått i det oelastiska, hårda bruket har vatten dock trängt in bakom och orsakat en urlakning av bindemedlet. Detta gör att man i flera fall endast har sand kvar. Kalcitutfällningar syns även tydligt exempelvis i valvbågen.

Målsättning och metod

Målsättningen med själva restaureringsarbetet var att i första hand säkra ruinens murar då påtaglig risk har funnits för stenras. Metoder och material skall så långt som möjligt vara traditionella och inte skada ruinens autenticitet.

Vad gäller den antikvariska kontrollen är denna tänkt att vara ett komplement till Länsstyrelsens egen medverkan i projektet. Främsta delen av det detaljerade dokumentationsarbetena för arbetets gång har överlämnats åt entreprenören. Detta dokumentationsmaterial kommer att lämnas till Länsstyrelsen för arkivering.

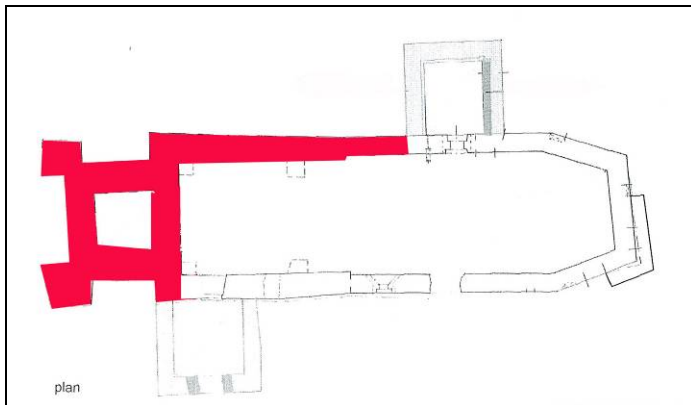
Genomförande

Åtgärder

Under 2008 har restaureringsarbetet kommit att omfatta norra och västra långhusväggen samt delvis torn och strävpelare.

Figur 15. Ruinen före påbörjade arbeten 2008. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 16. 2008 års arbeten markerade med rött.

Bruk

Nytt bruk har tillverkats på plats med Jurakalk som bindemedel och sand som tagits från Åsby grustäkt i Eskilstuna. Bruket blandades med mycket litet vatten till full tjocklek på en gång för att minska risken för torkningssprickor. Bruket var svagt hydrauliskt.

Norra långhusväggen

Norra långhusväggen hade flera allvarliga skador i murverket. Inne i murverket fanns rester av ett mycket vittrat kalkbruk med omfattande inslag av kol och lera vilket tyder på att detta kan vara rester av ett medeltida bruk. Fyra prover av kolet i bruket togs för övrigt i samband med arbetet. Prov 1 och 2 togs i västra gavelröstets sydöstra sida cirka en meter över långhusväggens anslutning mot tornet, 60 cm mot norr respektive 100 cm mot norr. Prov 3 togs från norra långhusväggens nordsida 220 cm från marken och 360 cm väster om stötfog. Prov 4 togs även det från norra långhusväggens norra sida, 210 cm över marknivån och 160 cm väster om stötfog.

Det nordvästra hörnet av långhusets yttervägg buktade kraftigt utåt. Insidans skalmur fick delvis muras om öster om stötfog. Även krönet fick delvis muras om.

Stötfog. mellan den äldsta och den något yngre delen av kyrkan krävde stora arbeten, särskilt på norrväggens yttre sida. Det befintliga bruket var i stort sett helt vittrat. Skolstenarna fick plockas ut och stora mängder bruk kunde läggas in i tomrummen bakom.

Den övre delen av muren fick muras om i ett parti där stenarna låg helt lösa på grund av det vittrade bruket.

Figur 17. Långhusets yttre vägg, nordvästra hörnet före åtgärder. En sättningsskada gjorde att en omfattande spricka uppträdde. Väggens buktade även utåt men troligen har den rörelsen avstannat då inga sprickor fanns i det senare tillkomna fogbruket. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 18. Långhusets norra vägg sedd inifrån långhuset före renoveringen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 19. Långhusets yttre vägg, nordvästra hörnet. En sättningsskada gjorde att en omfattande spricka uppträdde. På bilden pågår fogrensning. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 20. Omfogning av samma hörn pågår. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 21. Fogrensning av mur på norra långhusväggens insida, västra delen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 22. Avtäckningen över norra långhusmuren hade omfattande sprickbildningar. Under den större sprickan som syns på bilden hade muren omfattande skador och murbruket var helt urlakat. Foto: Helén Sjökvist.

*Figur 23. Övre partiet av norra långhusväggen hade skadats delvis på grund av sättningar och delvis på grund av att betongavtäckningen hade spruckit upp och vatten har kunnat urlaka murbruket.
Foto: Helén Sjökvist.*

Figur 24. Parti i väster av norra murens övre del sedd från långhuset. Övre delen av muren har murats om i detta parti. Stenarna som nummerats har blivit ommurade. Jämför med figur 18. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 25. Norra långhusväggen sedd från långhuset, vid stötfog, sedd efter fogrensning. Ett parti med löst sittande stenar fick muras om. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 26. Samma parti efter omurning. Man kompletterade även med några nya stenar. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 27. Det fanns omfattande inslag av humus och mossa i fogarna före restaureringen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 28. Fogrensning på norra långhusväggen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 29. Bevarat putsparti på långhusets norra vägg. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 30. Detalj av bevarad puts där kanterna förseglats med kallebruk för att minska risken för putsbortfall. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 31. Pilarna pekar på några exempel på den omfattande kolförekomsten i bruket i den norra längbusväggen medeltida delar. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 32. Norra längbusväggen färdigställd och täckt med sedum. Foto: Cecilia Lagerfalk-Rootb, Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Västra gaveln

En stor del av bindemedlet i kalkbruket var urlakat och då fogar kratsades rena visade det sig att det äldre bruket bakom de senare fogningarna i huvudsak bestod av sand samt att mycket stora hålrum förekom. Löst liggande stenar i muren plockades ur för att möjliggöra att komma in bakom med bruk. Därefter lades stenarna tillbaka på samma plats.

En större sprickbildning fanns i västra gavelns nordöstra del. Stenar låg helt lösa i den övre delen mot avtrappningen. Flera stenar fick muras om och håligheter bakom stenarna fylldes i med nytt bruk. Befintligt bruk bakom var på flera håll helt vittrat.

Södra avtrappningen var delvis åtgärdad sedan tidigare. Avtäckningen med ofalinbruk hade omfattande sprickbildning där vatten trängt in och bidragit till det innanförliggande brukets vittring.

Västra gavelns anslutning mot tornets sydvägg hade åtgärdats vid flera tillfällen under årens lopp och flera olika typer av bruk kunde återfinnas. Bland annat fanns cementbruket från 1937 års renovering, vitt cementbruk från någon senare renovering samt yngre kalkbruk. Bakom cementlagningarna fanns helt vittrat bruk där i princip endast sanden fanns kvar.

Den raserade delen av tornmuren hade fått en ytterligare markering av murkärnan genom att stenar tillförts. För att klargöra vad som kunde vara original studerades bilder från 1937-38 års renovering. Några stenar som tycktes vara senare tillkomna avlägsnades för att inte någon hylla som försämrade det tekniska utförandet skulle bildas.

Små spår finns av puts på både östra och västra sidan av gaveln. Några färgfragment kan däremot inte skönjas.

Figur 33. Valvbågen mellan torn och långhus före restaureringsåtgärder. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 34. Västra gaveln norr om valvbågen. Ett parti belt löst liggande stenar. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 35. Västra gaveln norr om valvbågen. Lösa stenar med tomrum bakom. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 36. Västra gaveln norr om valvbågen. De lösa stenarna har avlägsnats för att göra det möjligt att fylla håligheterna bakom med bruk. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 37. Gavelröstets gamla avtäckning på den södra lutningen. Omfattande bortfall av avtäckning har lett in vatten i murverket. Murbruket var mycket vittrat under avtäckningen och sanden rann ur muren vid arbetet med bortrensningen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 38. Gavelröstets gamla avtäckning mot norr. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 39. Putsfragment över öppningen i gavelröstet. Västra sidan. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 40. Putsfragment på gavelröstets östra sida. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 41. Västra gavelröstets anslutning mot tornet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 42. Anslutningen mellan gavel och torn i söder. Det fanns omfattande inslag av betong samt "pålimmade" stenar (syns i förgrunden) som skulle påminna om en murkärna. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 43. Bortrensning av löst sittande stenar i anslutningen mellan västra gaveln och tornet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 44. Bortrensning av löst sittande stenar i anslutningen mellan västra gaveln och tornet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 45. Gavelröstets östra sida, mot norr. De yttersta stenarna låg löst och måste säkras. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 46. Gavelröstets östra sida, mot norr. Helt löst liggande sten som här tillfälligt har säkrats inför ommurning. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 47. Gavelröstets östra sida, mot norr. Brukets bindemedel hade helt urlakats och endast sand återstod. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 48. Gavelröstets östra sida, mot norr. Helt löst liggande stenar som tillfälligt säkrats inför ommurning. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 49. Ommurat parti på gavelröstets östra sida, mot norr. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 50. De lösa stenarna är ommurade. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 51. Gavelröstets anslutning till torn och långhusets norra vägg, efter restaurering. Muren har blivit mer accentuerad. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 52. Gavelröstets norra lutning efter åtgärder med ny antäckning och omfogade stenar. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 53. Västra gaveln sedd inifrån långhuset efter renoveringen. Foto: Cecilia Lagerfalk-Rooth. Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Figur 54. Västra gaveln sedd inifrån långhuset efter renoveringen. Foto: Cecilia Lagerfalk-Rooth. Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Tornet

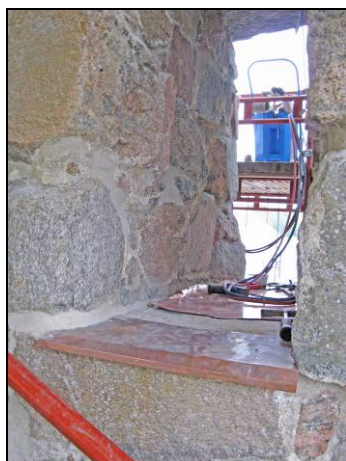
Invändigt var tornet i ett relativt sett gott skick och tidigare lagningar kunde kompletteras. I tornfönstret mot söder har cortenplåt lagts som solbänk.

Avtäckning av murarna

Murkrönen har efter avjämning med bruk täckts med gummiduk och delvis även kopparplåt. För att forma kopparplåten till de ojämna murarna har man använt sig av lödning istället för falsning för sammanfogning av plåtarna. Därefter har sedum planterats på murkrönen.

Sedum

Torven till sedumplanteringen hämtades på Lundby gård och lades på masoniteskivor. Sedum planterades under våren med en gul sedum hybridum (sibirisk fetknopp) som till större delen tagits som skott från Vreta kloster och i viss mån Riseberga. Smärre inslag finns även av en röd sedumsort.

Figur 55. Avtäckning med kopparplåt i öppning i röstet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 56. Täckduken veks upp och kanten lades in i ett spår i putsen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 57. Kopparplåten till avtäckningarna löddes för att uppnå bättre passform till underlaget. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 58. För att få fäste för sedumen på branta partier sattes rostfria dubbar in före läggningen av täckduken. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 59. Sedumläggning på tornets norra vägg. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 60. Sedumplantering. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 61. Cortenplåt har lagts som solbänk i tornets fönster. Foto: Cecilia Lagerfalk-Rooth, Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Figur 62. Ruinen sedd från sydväst efter renoveringsetappens slutförande. Foto: Cecilia Lagerfalk-Rooth, Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

VLM arkiv.

Fotografier från 1937-38 års renovering.

Otryckta källor

Kindström, Lars-Göran. 1939. Rapport till Riksantikvarien.

Litteratur

Bonnier, Ann Catherine. 2002. Medeltidskyrkorna i Rytterne. I: Nya anteckningar om Rytterns socken. Västmanlands läns museums och Västmanlandsfornminnesförenings årskrift 2002. Västerås.

Kindström, Lars-Göran. 1941. Rytterns ödekyrkor genom tiderna. Västmanlands läns museums och Västmanlandsfornminnesförenings årskrift 1940-41. Västerås.

Tekniska och administrativa uppgifter

Kulturmiljövård Mälardalen nr:	08071
Länsstyrelsen dnr:	434-2603-08 435-5102-08
Fastighetsbeteckning:	Lundby 4:1
Landskap:	Västmanland
Län:	Västmanlands län
Socken:	Rytterne
Kommun:	Västerås
Beställare:	Länsstyrelsen i Västmanlands län Cecilia Lagerfalk-Rooth
Entreprenör:	Niclas Johansson Firma bygg och entreprenad Skärblacka
Byggledare:	Janusz Grenberger Grenberger Byggnadsrestaureringskontor
Antikvarisk kontroll:	Kulturmiljövård Mälardalen Helén Sjökvist Stora gatan 41 722 12 Västerås